

राम खड्का

राष्ट्रिय धान दिवस

नेपालमा धान खेतीका लागि प्रशस्त सम्भावना छन्। जलवायु सुहाउँदो जातसँगै उन्नत प्रविधिको प्रयोग गर्न सकियो भने नेपालमा धानको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त आधार छन्।

धान हाम्रो मुख्य खाद्यान्न मात्र होइन यो हाम्रो संस्कृति र परम्परागत कृषि हो। यसले नेपाली जनताको करिब ५० प्रतिशत भन्दा बढी क्यालोरिको आवश्यकता पूरा गर्छ भने कृषि ग्राहक उत्पादनको २० प्रतिशत हिस्सा ओगट्छ। यो देशको ५० प्रतिशत बढी खेती योग्य जमिन ओगट्छ भने राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा जम्मा खाद्यान्न उत्पादनको ५३ प्रतिशत हिस्सा धानको छ। यसरी सम्पन्न रूपमा मूल्याङ्कन गर्न गर्दा देशको ३४ प्रतिशत कुल ग्राहक उत्पादन ओगट्ने कृषिको २० प्रतिशत बढी हिस्सा धानले ओगट्नुले हाम्रो अर्थ व्यवस्था धानमा आधारित छ भन्न सकिन्छ। धानको उत्पादन बढ्यो भने देशको सम्पन्न अर्थ व्यवस्था बलियो हुने र घट्यो भने कमजोर बन्ने देखिएको छ। सायद धानको यही महत्त्वलाई अङ्गीकार गरी नेपाल सरकारले २०६१ सालदेखि असार १५ लाई राष्ट्रिय धान दिवसको रूपमा मनाउँदै आएको छ। आज पनि हामी कृषक, कृषिकर्मी र सम्बन्धी सबै धान उत्पादनमा वृद्धि, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको संवृद्धि भने नारासाय दशौँ राष्ट्रिय धान दिवस मनाइरहेका छौं।

नेपालको धान खेतीको दूलो भाग आकासे खेतीको भ्रमा छ। त्यसैले धानको उत्पादन वर्षाको मात्रा र वितरणमा भर पर्नु स्वभाविकै हो। कहिले काहीँ हुने अल्प वर्षा र अनावृष्टिले धानको उत्पादनलाई नराम्रोसँग प्रभावित पारिदिन्छ। त्यसैले बेलाबेलामा उठ्ने गर्छ नेपालको कृषि अर्थ मन्त्रालयमा आधारित छ।

अहिले नेपालमा धानको उत्पादकत्व छिमेकी मुलुकको औसत उत्पादकत्व भन्दा पनि निकै कम छ। अनुसन्धानले ५ मेट्रिक टन बढी उत्पादकत्व देखाएका जातको उत्पादकत्व कृषकको खेत आधा भन्दा कम छ। बीउको प्रतिस्थापन दर भने बमोजिम बढ्न सकेको छैन। अनुसन्धान केन्द्रले वर्षौंनै श्रोत बीउ प्रजनन तथा मूल बीउको उत्पादन बढाउँदै लगेरहेका छन्। तथापि कृषकहरूमा बीउ प्रतिस्थापन दर अपेक्षा अनुरूप बढ्न नसक्नु चिन्ताको विषय बनेको छ। श्रोत बीउको दूलो भाग बीउ उत्पादनमा नभई खाद्यान्न उत्पादनमा प्रयोग भइरहेको देखिनु नै बीउ प्रतिस्थापन दर अपेक्षा बमोजिम नबढ्नुको मुख्य कारण हो।

धान उत्पादनको वर्तमान अवस्था धान उत्पादनको वर्तमान अवस्था नेपालमा त्यति सन्तोषजनक छैन। मनसुन राम्रो भयो भने धान निर्यात गर्ने अवस्थामा पुग्छ, मनसुन नराम्रो भयो भने आन्तरीक माग पूरा गर्न विदेशबाट आयात गर्नु पर्ने हुन्छ। हामी वर्षौंनै करिब १५ लाख हेक्टर क्षेत्रफलमा धान खेती गर्छौं र भएपछि ४५ लाख मे.ट. हाम्रो वार्षिक उत्पादन रहेको छ। हाम्रो आन्तरीक माग भन्दा वर्षौंनै १७ लाख टन कम उत्पादन भइरहेको छ, आयातले

आवश्यकता टार्नुमै अवस्था छ। करिब तीन दशक अगाडि धान निर्यात गर्ने देशमा अहिले आयात गर्नु पर्ने अवस्थामा पुग्न सम्म देशको अर्थतन्त्रको लागि दूलो दुर्भाग्यको कुरा हो।

सम्भावना
नेपालमा धान खेतीका लागि प्रशस्त सम्भावना छन्। जलवायु सुहाउँदो जातसँगै उन्नत प्रविधिको प्रयोग गर्न सकियो भने नेपालमा धानको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त आधार छन्। त्यस माथि बढ्दै गएका सिँचाई आयोजनाले चैते धानको क्षेत्रफल बढाउन सकिने प्रशस्त ठाउँ दिइएको छ। अनुसन्धानले देखाएको उत्पादकत्व र कृषकको उत्पादनबीच दूलो अन्तरालले पनि नेपालमा धानको उत्पादन वृद्धि गर्न

निर्यात गर्छ।
थपएका चुनौती
धानको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना हुँदाहुँदै पनि थप केही नयाँ चुनौती देखिएका छन् जसले गर्दा धानको उत्पादन विगत केही वर्षदेखि अस्थिर देखिएको छ। कहिले हामी खाद्यान्न उत्पादनमा आत्मनिर्भर रहने निर्यात गर्न सक्ने र कहिले अभाव भएर आयात गर्नु पर्ने अवस्थामा पुग्छौं। यसका पछाडि थुप्रै कारण छन् जसमध्ये बदलिँदो जलवायु एउटा मुख्य चुनौती हो। जमिनको सतहमुनिको पानी घट्दै जानु मूल र खोला सुक्दै जानु, चाहिएको बेलामा पानी नपारिँदनु र नचाहिएको बेलामा धेरै वर्षा भइदिनु, तापक्रम अस्वभाविक रूपमा घट्बढ भइदिनुले धान

उत्पादन दोब्बर वृद्धि गर्न सकिने यो प्रविधि नेपाली कृषकको धान खेतीका सम्साधारिक चुनौतीसँग लड्न एउटा उत्कृष्ट विकल्प हुन सक्छ। सन् १९८४ को दशकमा पश्चिमी आफ्रिकाको मद्गास्कर भन्ने देशमा स्थानीय कृषकसँग मिलेर एक जना फ्रेंच पादरी हेनरी ड्यु लौउलानीले पत्ता लगाएको यो प्रविधि कर्नेल विश्वविद्यालयका प्रध्यापक डा. नोर्मान उफहोफको सक्रियतामा संसारका ५० बढी देशमा महत्त्वपूर्ण प्रविधिको रूपमा अर्झुगाकार गरिएको छ। गत वर्ष मात्रै भारतको बिहार नालान्डका एक कृषकले हरिद्व धानमा एसआरआइ प्रविधिको प्रयोगबाट उत्पादकत्व २२.२ मे.टन प्रति हेक्टर प्राप्त गरेर धानको उत्पादकत्वमा चिनको १८ मे.टन प्रति हेक्टरको पछिल्लो कीर्तिमानलाई तोड्दै नयाँ कीर्तिमान कायम गरे। बिहारले आ.व. २००९/१० मा ३१ लाख मे.ट. रहेको धानको उत्पादनलाई २०१०/११ मा ८२ लाख मे.ट. मा पुर्याएको छ। यसको उत्पादनको पाछाडि एसआरआइ प्रविधिको व्यापक बिस्तारलाई मुख्य मानिएको छ। त्यसैबाट प्रभावित भएर बिहार राज्य सरकारले २०१३/१४ एसआरआइ महाअभियानमार्फत राज्यको १५ लाख हेक्टर क्षेत्रफलमा यो प्रविधिको बिस्तार गरी धानको उत्पादनलाई १०० लाख मे.ट. पुर्याउने लक्ष्यका साथ आक्रामक कार्यक्रमलाई अगाडि ल्याएको छ। देशको धेरै राज्यमा जमिनको सतहमुनिको पानी निकै घटी सकेको परिस्थितिमा एसआरआइ प्रविधिलाई भारतको केन्द्र सरकारले पनि खाद्य सुरक्षाका लागि एउटा महत्त्वपूर्ण विकल्पको रूपमा लिएको छ। आठदेखि १२ दिनको बेनी, टाढाटाढा लाइनमा गेपेर, केही दिन सुकाउने र भिजाउने गरी विशेष प्रकारको गोदुने मेसिनको प्रयोग गरी खेती गरिने यो प्रविधि नेपालमा पनि विभिन्न ठाउँमा निकै राम्रो नीतिजा देखाएको छ। केही गैरसरकारी संघसंस्थाको पहलमा देशका करिब ३ हजार बढी कृषकले यो प्रविधिमाफत खेती गरिरहेको अनुमान गरिएको छ। यस प्रविधिमा हुन सकिनेको छैन। नार्कलै गरेको सन्वेक्षणले पूर्वी नेपालको धनकुटाका कृषकले यो प्रविधिको प्रयोग गरेर धानको उत्पादकत्व ८.५ मे.ट. प्रतिहेक्टरसम्म पाएको देखाएको छ।

वर्षाशंकर जातको विकास
खाने मुखको संख्या दिन प्रतिदिन बढिरहेको छ। तर धान खेती गर्ने जम्मा सहरीकरण र उद्योगधन्दाबाट गर्दा घट्दै गइरहेको छ। यसो परिस्थितिमा जम्माको उत्पादकत्व वृद्धि गर्नुको विकल्प हामीसँग छैन। उत्पादकत्व वृद्धि गर्न उन्नत प्रविधिको विकास

विषय	१९७१ देखि १९७५	२००३ देखि २००७
देश	१९७१ देखि १९७५	२००३ देखि २००७
भियतनाम	२.२	४.८
इन्डोनेसिया	२.५	४.६
म्यान्मार	१.७	३.७
फिलिपिन्स	१.५	३.६
मलेसिया	२.६	३.३
इजिप्ट	५.३	१.९
युएसए	५.१	७.७
चिन	३.४	६.२
इन्डिया	१.७	३.१
पाकिस्तान	२.३	३.१
नेपाल	१.९	२.५६
विश्व	२.४	४.१

स्रोत : संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य तथा कृषि संगठन आस्त, २००८

सकिने प्रशस्त सम्भावना देखाएका छन्। त्यस माथि नेपालको विविधतापूर्ण हावापानीमा विविध प्रकारका धान खेती गर्न सकिन्छ। जसमध्ये सुगन्धित बास्मती धानका धेरै रैथाने जात नेपालका ग्रामीण भूभागमा छन्। ती जातमध्येबाट राम्रो उत्पादन दिने र रोग, कीरा सहनसकेको जात छनौट गरेर व्यवसायिक खेती गर्न सकियो भने मसिना र सुगन्धित जातको आयात प्रतिस्थापन गर्नका साथै निर्यात प्रयोजन गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना छन्। उदाहरणको लागि भारतले उतराखण्डमा उत्पादन गर्ने बास्मती धानको दूलो हिस्सा अमेरिका र युरोपतिर

उत्पानमा निकै असर पारिरहेको छ। उदाहरणको लागि सन् २००८ मा लामो खडेरी परिँदा हामीले १७ लाख मे.टन धान आयात गर्नु पर्यो त्यसै सन् २०१२ भद्र असेजमा लामो खडेरी परिँदा पश्चिम तराईमा फौजी कीराको प्रकोपले अरबौँ रूपैयाँको धान खेती नष्ट भयो। सन् २०१३ मा साविकको भन्दा केही अगाडि मनसुन आइँदा पश्चिम तराईमा हजारौँ हेक्टर जग्गाको लागि लगाइएको धानको बीउ बाढीले नष्ट गरिदियो, यी केही सतहमा देखिएका नमुना मात्रै हुन्। एसआरआइ एउटा उत्कृष्ट विकल्प कम पानी, कम मलाखद, कम बीउ र लागतमा

रा गर्न सकियो भने

सँगसँगै रोग, कीरा कम लाग्ने, तनाव जस्तै खडेरी, डुबान, गर्मी वा चिसो आदि सहन सक्ने र उत्पादन बढी दिने जातको खोजी र विकास गर्नु पर्ने देखिएको छ। हुई वा हुई भन्दा बढी भिन्न भिन्न जातका गुणलाई एउटै ठाउँमा ल्याउन वर्षाशंकर जातको विकास निकै उपयोगी साबित भएको छ। त्यसैले संसारका दूला धान उत्पादक देश अहिले उन्नत प्रविधि सँगसँगै वर्षाशंकर जातको विकास र उपयोगमा लागि रहेका छन्। तर नेपालमा भने अहिलेसम्म एउटा पनि धानको वर्षाशंकर जातको उन्मोचन गर्न सकिएको छैन। त्यसका लागि अब नार्कलै नेपाली माटो र जाल वायु सुहाउँदो उपयुक्त वर्षाशंकर जातको विकास गर्नुमा पटकैँ हिलाइ गर्नु हुने।

प्रविधि प्रसारमा एकीकृत परिचालन
अनुसन्धानले दावी गरेको धानका जातको उत्पादकत्व र कृषकको खेतको उत्पादकत्वबीचको अन्तराल कम गर्न सकियो भने पनि अहिलेकै अवस्थामा हाम्रो धानको उत्पादन दोब्बर वृद्धि हुन सक्ने देखिएको छ। यो दूलो अन्तरालको पछाडि थुप्रै कारण छन् जसमध्ये मुख्य रूपमा हाम्रो कृषि प्रसारका भूमिकालाई निकै कमजोर भएको यानु पर्छ। एउटा अध्ययनले जनाए अनुसार जम्मा कृषक संख्याको १० प्रतिशत मात्र सरकारद्वारा प्रदान गर्ने कृषि प्रसार कार्यक्रमको कार्यजमा देखिन्छन् ताका स्वस्थ कृषि विकासको लागि प्रति १६ सय कृषक बराबर १ कृषि प्रविधिक आवश्यक पर्छ। एउटा कृषि प्रधान देशका लागि यो भन्दा लज्जास्पद कुन अर्को के हुन सक्छ र? सिटिभिटीबाट उत्पादित दूलो संख्याका कृषि प्रविधिक बरोजगार हुनु पर्दा पसाबाटै परलाम हुने मात्र होइन खाडी मुलुकतिर लेबको रूपमा जाने क्रम पनि बढेको छ। अनुसन्धानका उपलब्धि कृषकको खेतमा पुर्‍याउने र कृषकका समस्या अनुसन्धान केन्द्र र प्रयोगशालासम्म ल्याई पुर्‍याउने रणनीति सन्वेकन कृषि प्रसार नै कमजोर भइरहेका बेला अनुसन्धानले जात दूला उपलब्धि हासिल गरे पनि ती रिपोर्ट र जर्नल मात्र सीमित रहन्छन्। तत्काल कृषि प्रसारलाई बलियो बनाउन सरकारले कृषि शिक्षण संस्थासँग मिलेर एकीकृत कृषि प्रसार रणनीति बनाउनु पर्छ। सिटिभिटी र अन्य निकायबाट उत्पादन भएका कृषि विद्यार्थीलाई अनिवार्य रूपमा २ वर्ष ओजेटी गर्नु पर्ने वाध्यतासक परिस्थिति बनाइ दुर्गम गाविसतिर परिचालन गर्नु पर्छ। यसो गर्दा कमसेकम हेरक गाविसमा ३ जना जे.ए. र हेरक निर्वाचन क्षेत्रमा एक जना कृषि स्नातक पाठो व्यवस्था मात्रै पनि गर्न सक्ने भन्ने नै उद्देश्य।

लेखक होमि कृषि अनुसन्धान केन्द्र, खड्का कौनिक हुन्।